

Het participatiekwadrant

Een hulpmiddel om op een verantwoorde manier keuzes te maken over de inzet van het instrument 'burgerparticipatie'.

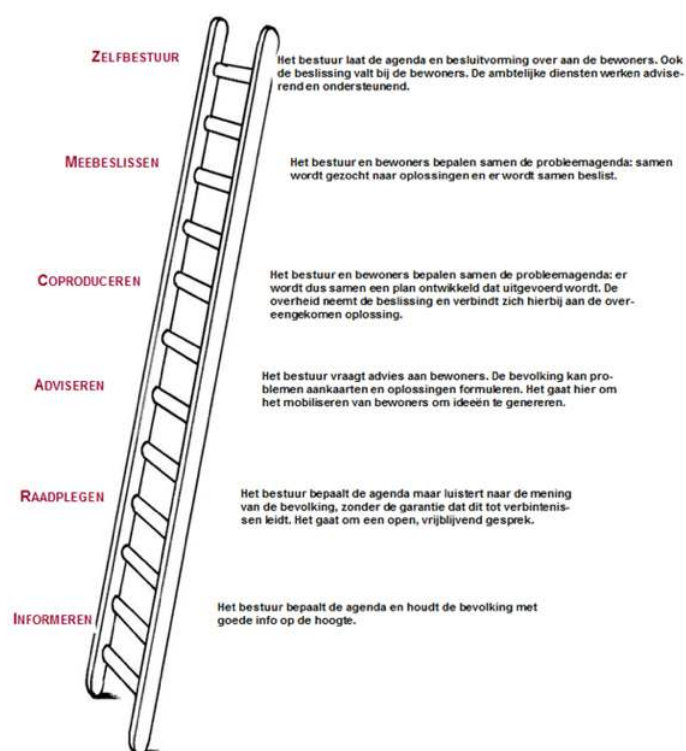
Inleiding

Het inzetten van het instrument 'burgerparticipatie' wordt steeds meer gemeengoed. De bestuursakkoorden die in de gemeenten zijn gesloten na de verkiezingen van maart 2022 bevatten voornemens om steeds meer werk te maken van burgerparticipatie. Dat is een prima ontwikkeling.

De ervaring leert dat gemeenten zoekende zijn naar de mogelijkheden om dat instrument in te zetten. Burgerparticipatie kent vele verschijningsvormen. De vraag is dan ook: Wanneer pas je welke vorm toe?

De participatieladder

Dikwijls wordt gezocht naar houvast door middel van de participatieladder¹. Deze laat in opklimmende volgorde zien hoe de rol en invloed van burgers intensiveert, van een passieve rol waarbij de overheid burgers informeert tot aan zelfbestuur waar de verantwoordelijkheid geheel bij de burgers ligt. Zie onderstaande figuur.

Naarmate je hoger op de ladder komt, neemt de invloed van de burger op de politieke besluitvorming toe.

Deze ladder is opgesteld met de bril van de overheid op. Met andere woorden, de overheid bepaalt hoever de burger toegang en invloed krijgt op het beleids- en besluitvormingsproces.

De onderste trede is een vreemde, omdat informeren niets met burgerparticipatie van doen heeft.

De trede 'meebeslissen' is in die zin eigenaardig dat burgers en politiek niet gezamenlijk een beslissing kunnen nemen.

¹ J. Edelenbos en R. Monnikhof, *Lokale interactieve beleidsvorming. Een vergelijkend onderzoek naar de consequenties van interactieve beleidsvorming voor het functioneren van de lokale democratie*, Utrecht, 2001

De participatieladder geeft daarmee nog geen antwoord op de eerder gestelde vraag: Wanneer pas je welke vorm van burgerparticipatie toe?

In een traject waarin burgers een participatieve rol hebben gaat het niet alleen om de burgers, maar ook om de overheid; meer in het bijzonder over de manier waarop beide partijen zich tot elkaar verhouden.

Het participatiekwadrant

Hiertoe introduceer ik het participatiekwadrant. Zie figuur hieronder.

Afbeelding 1 Het participatiekwadrant

B	A
De politiek heeft het eerste woord De samenleving heeft het laatste woord	De politiek heeft het eerste woord De politiek heeft het laatste woord
De samenleving heeft het eerste woord De politiek heeft het laatste woord	De samenleving heeft het eerste woord De samenleving heeft het laatste woord
C	D

Het participatiekwadrant laat ons vier mogelijkheden zien hoe samenleving en politiek zich tot elkaar kunnen verhouden. Het 'eerste woord' gaat over wie als eerste een inhoudelijk standpunt inneemt. Het gaat dus niet over wie een thema op de agenda plaatst. Het 'laatste woord' gaat over wie uiteindelijk het besluit neemt.

Hieronder zal ik de 4 mogelijkheden verder uitwerken. Dat doe ik mede aan de hand van enkele vormen van burgerparticipatie. Zie de volgende afbeelding.

Afbeelding 2 Het participatiekwadrant met vormen van burgerparticipatie

B	A
Correctief referendum Uitdaagrecht	Raadplegend referendum Inspraak
Burgerdialoog Burgerberaad	Zelfbestuur Doe-democratie
C	D

Mogelijkheid A

De politiek neemt een voorlopig standpunt in. Via burgerparticipatie kan de burger daar iets van vinden en/of het voorgenomen besluit beïnvloeden. Uiteindelijk neemt de politiek een besluit al dan niet gewijzigd op basis van de interventies naar aanleiding van participatie van burgers. Voorbeelden van vormen van burgerparticipatie die bij mogelijkheid A horen zijn 'inspraak' en 'raadplegend/raadgevend referendum'.

Inspraak

De eerste mogelijkheid is die waar de politiek, zowel het eerste als het laatste woord heeft. Dit is de situatie zoals we die van oudsher kennen. De overheid bepaalt wat er in het publiek domein gebeurt en de burger heeft daar geen positie in; de burger is gezagsgetrouw. Je zou kunnen zeggen dat het eerste woord en het laatste woord met elkaar samenvallen.

Een andere variant is die waarin de burger tussen het eerste en laatste woord een positie krijgt, die we sinds de jaren zeventig in de vorige eeuw kennen onder de naam 'inspraak'. Burgers krijgen op enig moment de mogelijkheid om hun zegje te doen.

Inspraak heeft tegenwoordig een wettelijke basis via artikel 150 van de Gemeentewet. Lid 1 zegt het volgende: 'De raad stelt een verordening vast waarin regels worden gesteld met betrekking tot de wijze waarop ingezetenen en belanghebbenden bij de voorbereiding van gemeentelijk beleid worden betrokken.' En lid 2 verwijst naar afdeling 3.4 van de Algemene wet bestuursrecht voor de procedurele kant van de zaak.

Inspraak kent vele vormen. De ouwe getrouwe is de bewonersavond, waarbij burgers overheidsplannen krijgen gepresenteerd waar ze iets van mogen vinden. De ervaring laat zien dat kritiek die op zo'n avond wordt geuit, wordt gepareerd door de overheid en dat het gepresenteerde voorstel wordt verdedigd. Uiteindelijk zal dit tot geen of zeer minimale wijzigingen leiden en uiteindelijk heeft de gemeenteraad het laatste woord.

We kennen tegenwoordig ook digitale varianten, zoals bijvoorbeeld het online participatieplatform in de gemeente Rijswijk: <https://samen.rijswijk.nl/>

Raadplegend/raadgevend referendum

In tegenstelling tot het correctief referendum is de uitkomst van een raadplegend of raadgevend referendum niet bindend. Met andere woorden, de politiek heeft uiteindelijk het laatste woord.

We hebben in Nederland een Wet raadgevend referendum gekend, maar dat was slechts van korte duur van 1 juli 2015 tot 10 juli 2018. In die periode zijn twee onderwerpen via een referendum aan de kiezers voorgelegd: a. de associatieovereenkomst met Oekraïne en b. de Wet op de inlichtingen- en veiligheidsdiensten. De beide voorbeelden waren voer voor discussie over zowel de geldigheidsvoorwaarden vooraf als over de interpretatie van de uitkomst achteraf, hetgeen de politiek heeft doen besluiten af te stappen van dit instrument. Pikant punt is dat het uitgerekend minister Ollongren was die de afschaffing in

het parlement heeft verdedigd, terwijl zij lid is van D66, de politieke partij bij uitstek die nieuwe vormen van democratie als grondslag van haar bestaan kent.

Het verschil tussen een raadplegend en een raadgevend referendum is dat het initiatief voor de eerste variant bij het parlement (dat het volk wil raadplegen) ligt en de laatste bij het volk (dat het parlement van raad wil voorzien). Een raadplegend referendum houdt het gevaar in zich dat het als politiek instrument wordt gebruikt door politieke partijen die alsnog hun zin willen doordrijven, nadat ze het pleit in het parlement hebben verloren.

Op 1 juni 2005 werd in Nederland voor het eerst een raadplegend referendum gehouden. Die ging over de vraag of we voor of tegen een Europese Grondwet zouden moeten zijn. Een meerderheid van ruim 61 procent van de kiezers (opkomst 63,3%) stemde tegen. Nederland was niet het enige land dat een referendum had georganiseerd over dit vraagstuk. Ook in Frankrijk stemde een meerderheid van de kiezers tegen een dergelijke Grondwet. Ook al was het referendum niet bindend, de uitslag was van dien aard dat het kabinet het wetsvoorstel om de goedkeuring te regelen introk. De Europese Grondwet is er niet gekomen, maar omgevormd tot het Verdrag van Lissabon, dat we nog steeds kennen.

Verder heeft Geert Wilders in 2015 een initiatiefvoorstel ingediend om een raadplegend referendum te organiseren over de toetreding van Turkije tot de Europese Unie. Het voorstel leidt een sluimerend bestaan.

Mogelijkheid B

De volgende variant is die waarbij de politiek een standpunt heeft ingenomen ten aanzien van het aanpakken van een maatschappelijk vraagstuk en de samenleving door middel van burgerparticipatie de verantwoordelijkheid van de politiek overneemt en het uiteindelijke besluit neemt. Twee voorbeelden van deze mogelijkheid zijn het correctief referendum en het uitdaagrecht.

Het correctief referendum

Een correctief referendum stelt kiezers in staat om zich uit te spreken over een door de politiek reeds genomen besluit of een besluit dat op het punt staat te worden genomen. Een uitspraak van de kiezers is in principe bindend. Dat is afhankelijk van voorwaarden die worden gesteld over de geldigheid van de uitkomst, bijvoorbeeld over de minimale opkomst van het aantal kiezers.

De staatscommissie parlementair stelsel onder voorzitterschap van Johan Remkes adviseerde in 2018 in haar rapport 'Lage drempels, Hoge dijken' om de Grondwet dusdanig te wijzigen dat het bindend correctief referendum mogelijk wordt als ultieme remedie tegen een gebrekkige inhoudelijke representatie van de bevolking en een correctiemogelijkheid van parlementaire besluitvorming die niet wordt gedragen door de meerderheid van de bevolking.² De staatscommissie ziet dit instrument als een aanvulling op de representatieve democratie en als een belangrijke bijdrage aan de toekomstbestendigheid van het parlementair stelsel.

² Staatscommissie parlementair stelsel (2018), *Lage drempels, hoge dijken, Democratie en rechtsstaat in balans*, Boom.

Een initiatiefvoorstel (in eerste aanleg door Ronald van Raak en in tweede aanleg door Renske Leijte) om de Grondwet aan te passen haalde in de Tweede Kamer geen tweederde meerderheid en is daarmee gesneuveld.

Het uitdaagrecht

Er ligt een wetsvoorstel in de Tweede Kamer, de Wet versterking participatie op decentraal niveau, waarin het uitdaagrecht, ook wel *Right to Challenge* genoemd, van een juridische basis wordt voorzien.

Het huidige artikel 150 van de Gemeentewet regelt de wijze waarop een gemeente de inspraak regelt. Artikel 1 gaat over de wijze waarop burgers bij de voorbereiding van gemeentelijk beleid worden betrokken. Dit artikel wordt in die zin verruimd dat de betrokkenheid ook geldt voor de uitvoering en evaluatie van beleid.

Er wordt een derde lid aan dit artikel toegevoegd dat regelt onder welke voorwaarden burgers uitvoeringstaken op zich kunnen nemen. Dit artikel gaat dus over het uitdaagrecht. Het luidt als volgt:

‘In de verordening kunnen voorwaarden worden bepaald waaronder ingezetenen en maatschappelijke partijen de volgende taken kunnen uitvoeren:

- a. taken inzake de huishouding van de gemeente waarvan de raad de uitvoering aan het gemeentebestuur heeft opgedragen;
- b. taken waarvan de uitvoering bij of krachtens een andere dan deze wet van het gemeentebestuur is gevorderd, voor zover de uitvoering van de taak door een ander dan het gemeentebestuur met het bij of krachtens die wet bepaalde niet in strijd is.’

Het uitdaagrecht is beperkt tot die zaken die te maken hebben met uitvoeringstaken die onder verantwoordelijkheid vallen van het gemeentebestuur.

De Vereniging van Nederlandse Gemeenten heeft een voorbeeld van zo’n verordening gemaakt. Daarin wordt de volgende definitie van uitdaagrecht gegeven: *‘recht van ingezetenen en lokale maatschappelijke partijen om een verzoek bij het bevoegde bestuursorgaan in te dienen om de feitelijke uitvoering van een gemeentelijke taak over te nemen, als zij denken deze taak beter en goedkoper uit te kunnen voeren.’*

Mogelijkheid C

Bij deze mogelijkheid krijgt de samenleving als eerste een positie om uitspraken te doen over maatschappelijke problemen. Het is uiteindelijk aan de politiek om een eindoordeel te vellen.

Burgerdialoog

De Burgerdialoog is een stap in het Proces van Samenlevingsbeleid Ontwerpen binnen de Methode Samenlevingsbeleid. Dit is de meest fundamentele aanpak van complexe maatschappelijke vraagstukken met behulp van burgerparticipatie vanuit het adagium *Beleid begint bij de samenleving*. Deze methode is in de jaren zestig van de vorige eeuw ontwikkeld door Leo Klinkers en staat ook wel bekend onder de naam Methode Klinkers.³

De essentie is dat de overheid niet op voorhand al oplossingen heeft bedacht om het maatschappelijk probleem op te lossen, laat staan dat de politiek daar al formele uitspraken over heeft gedaan. Met niet meer dan een vermoeden van een maatschappelijk probleem wordt het relevante deel van de samenleving geraadpleegd. Daarmee krijgt de samenleving het eerste woord.

Voordat de politiek aan zet is om besluiten te nemen in het kader van het Algemeen Belang worden Burgerdialogen georganiseerd om de Algemene Wil te bepalen.⁴ Deze dialogen zijn per definitie kleinschalig. Ik denk daarbij aan maximaal 10 deelnemers.⁵ Een dialoog is een onderzoeksgesprek gericht op gezamenlijk nadenken, op redelijke argumentatie en gemeenschappelijke analyse van een thema.⁶ Als voorbereiding op de dialoog wordt met elke deelnemer een voorgesprek gevoerd. Daarin kan de deelnemer verhelderende vragen stellen over de procesdocumenten die tijdens het ontwerpproces zijn geproduceerd, zodat daar geen discussie meer over is. Verder kan de deelnemer vragen op tafel leggen die aan de orde kunnen komen tijdens de dialoog. Bovendien worden de deelnemers uitvoerig geïntroduceerd in de methodische aspecten van de dialoog.⁷

De dialoog wordt grondig voorbereid door de gespreksleider, die ordening aanbrengt in de vragen door hoofdvragen van subvragen te onderscheiden. Tijdens de dialoog worden gespreksregels gehanteerd en dat vraagt discipline van de deelnemers. Het voeren van een dialoog is vele malen moeilijker dan het voeren van een discussie.

³ Klinkers, L.E.M. (2002), *Beleid begint bij de samenleving, Een zoektocht naar de menselijke maat, Over de essentie van interactief beleid maken*, Lemma, verkrijgbaar via de website van www.samenwereld.nl.

⁴ Zie voor een uitvoerige uiteenzetting: Hovens, Peter (2023). *SamenWereld. Hoe het geloof in de politiek en het vertrouwen in de overheid terugkeren*, Politica Scripta.

⁵ Ik sluit hierbij aan op de methode van het voeren van socratische gesprekken. Zie Kessels, Jos (1997). *Socrates op de markt. Filosofie in bedrijf*. Boom, p. 146.

⁶ A.w., p. 214.

⁷ Schwaab, Humberto (2021). *Socratic Design. Hoe we zelf het bestaan ontwerpen*. ISVW Uitgevers, p.101.

Processtap	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.
Procesdocument	Plan van aanpak	Omgevingsanalyse	Oogst consultatieronde	Bloemlezing	Probleem- en oorzakenanalyse	Politiek-bestuurlijke interventiepunten	Visie en streefbeeld op basis Algemene Wil (concept-visie)	Visie en streefbeeld op basis Algemeen Belang (visienota)	Doelenboom, inclusief middelen (beleidsnota)	Actieboek	Uitvoeringsplan
Essentie	Een goed begin is het halve werk	Vind de beste sleutelfiguren via een (sub-)functionele analyse	Haal waarheid, wijsheid en waanzichtigheid op uit de samenleving	Waarheid, wijsheid en waanzichtigheid worden integraal ontsloten	Toegang tot de complexe wereld van het maatschappelijk vraagstuk	Validatie procesdocumenten en vooruitblik	Streven naar gezamenlijkheid en verbondenheid	Politieke sanctivering van de Algemene Wil	Politiek-bestuurlijke afwegingen	Acties gericht op het wegnemen van oorzaken	Beleid uitvoeringsgereed maken
Methodologie	Doorbreken status quo	Doel stellen: Stap 1 Doel bereiken: Punt A	Doel stellen: Stap 1, 2 en 3a Doel bereiken: Punt A en B	Doel stellen: Stap 1, 2 en 3a Doel bereiken: Punt A en B	Doel stellen: Stap 5	Doel stellen: Stap 4, 5 en 6	Doel stellen: Stap 3b Doel bereiken: Punt B	Doel stellen: Stap 3c Doel bereiken: Punt B	Doel stellen: Stap 6 Doel bereiken: Punt B en Route van A naar B	Doel stellen: Stap 7 Doel bereiken: Route van A naar B Bandbreedte	Doel bereiken: Route van A naar B Bandbreedte
Samenleving Politiek Bestuur	Politiek	Samenleving	Samenleving	Samenleving	Samenleving	Samenleving	Samenleving	Politiek	Politiek Bestuur	Bestuur	Bestuur
Communiceren	Opdrachtgever/opdrachtnemer Projectleider/projectteam	Betrekken relevante omgeving	Persoonsgerichte benadering van sleutelfiguren	Opdrachtgever, sleutelfiguren en interviewers ontvangen Bloemlezing Online publicatie	Opdrachtgever Online publicatie	Opdrachtgever Online publicatie	Oproepen burgers	Openbare bijeenkomst	Openbare bijeenkomst	Betrekken organisaties en personen die rol hebben in de uitvoering	Online publicatie
Data verzamelen	Feiten rondom probleem-vermoeden	Kenmerken en gegevens sleutelfiguren	Door sleutelfiguren aangedragen documenten	Analyse kenmerken geraadpleegde personen	Empirisch en statistisch onderzoek	Door experts aangedragen documenten	Aanvullend wetenschappelijke studies	Overzicht bestaand beleid	Data die betrekking hebben op doelindicatoren	Data die betrekking hebben op uitvoerings-indicatoren	Opzetten gegevensbanken
Onzekerheidsreductie	Proces-onzekerheden geïmagineerd	Twijfel over de juiste gesprekspartners weggelaten	We laten onwetendheid over het vraagstuk achter ons	Gebrek aan integraliteit behoort tot het verleden	Gebrek aan inzicht in de complexe materie is afgenomen	Onzekerheid over kwaliteit van analytische fase van het proces is weggelaten	Onzekerheid over draagvlak samenleving is verdwenen	Onzekerheid over politiek draagvlak is verdwenen	Onzekerheid over haalbaarheid is gereduceerd	Onzekerheid of beleid daadwerkelijk wordt uitgevoerd is afgenomen	Onzekerheid of beleid daadwerkelijk wordt uitgevoerd is verder afgenomen
Checklist	Dekking Team Middelen Training	Functionele invulboeken Subfunctionele invulboeken NAW-gegevens Usual suspects Unusual suspects	Voldoende interviewers Succesvolle briefing Inlevering verslagen	Alle input consultatieronde verwerkt Heldere inhoudsopgave	Logisch ontwerp causale relaties Correcte gehaagheid (symptomen/oorzaken)	Zijn alle fundamentele vragen beantwoord?	Voldoende burgers betrokken? Bijeenkomsten in alle vrijheid verlopen?	Politiek-bestuurlijke afweging Rechtvaardigheidstoets	Doelenboom Logische opbouw van concreet naar abstract	Actieformulieren volledig en goed ingevuld	Uitvoeringsorganisatie Aansturing uitvoering

Uiteindelijk leidt het proces tot een visie, doelen en een uitvoeringsprogramma dat wordt gesanctioneerd door de politiek. Zie het schema van het Proces van Samenlevingsbeleid creëren.

Burgerberaad

Een burgerberaad is een proces waarin burgers de overheid helpen om besluiten te nemen. Het initiatief hiertoe kan worden genomen door burgers of door de politiek die om hulp vraagt. Het burgerberaad bestaat uit mensen die door middel van loting worden gekozen met als streven om een goede afspiegeling van de samenleving te krijgen. De deelnemers starten met een leerproces om het maatschappelijk vraagstuk te doorgronden. Door middel van dialoog proberen de deelnemers tot een gezamenlijk standpunt te komen dat dient als advies aan de politiek, waarvan de verwachting is dat de politiek dat standpunt zal overnemen.

Waarin verschilt een burgerdialoog van een burgerberaad?

In onderstaande tabel zet ik de verschillen tussen een Burgerdialoog en een Burgerberaad op een rijtje.

Burgerdialoog	Burgerberaad
Is een stap in een proces – geïnitieerd door de politiek – dat moet leiden tot Samenlevingsbeleid	Staat op zichzelf en wordt geïnitieerd door de politiek of burgers
Politiek commitment is een gegeven (qua proces, niet per se qua uitkomst)	Politiek commitment moet worden verworven, maar is geen zekerheid
Iedereen is welkom om deel te nemen	Deelnemers worden geselecteerd via loting met het oog op het creëren van een dwarsdoorsnede van de samenleving
Kennisverwerving via consultatie van sleutelfiguren, analyse en validatie hebben al in voorgaande fasen plaatsgevonden	Deelnemers vergaren informatie om hun kennis van het onderwerpelijke maatschappelijke probleem te vergroten
Via op overeenstemming gerichte dialoog worden op het niveau van waarden uitspraken gedaan	In kleine groepen wordt via dialoog geprobeerd om tot overeenstemming te komen over de op te stellen (oplossingsgerichte) aanbevelingen
Eindigt met gedeeld begrip, dat uitdrukking geeft aan de Algemene Wil	In een plenaire zitting wordt gestemd over aanbevelingen
De Algemene Wil wordt zonder vorm van dwang overgedragen aan de politiek	De aanbevelingen gaan als dwingend advies naar de politiek

Mogelijkheid D

De laatste mogelijkheid uit het kwadrant is die waarbij de samenleving het eerste en het laatste woord heeft. De overheid staat aan de kant. De samenleving draagt alle verantwoordelijkheid, dus ook voor de beleidskeuzes en niet alleen voor de uitvoering, zoals bij het uitdaagrecht. Dit is de meest vergaande vorm van burgerparticipatie.

Zelfbestuur

Om te komen tot succesvol zelfbestuur moet aan twee voorwaarden worden voldaan. In de eerste plaats zullen de burgers zich moeten verenigen en een rechtspersoon in het leven moeten roepen, zoals een vereniging of een coöperatie. In de tweede plaats zal dit samenwerkingsverband moeten kunnen beschikken over bevoegdheden en de (financiële) middelen om de verantwoordelijkheden waar te kunnen maken.

Er is wellicht nog een derde voorwaarde die moet worden ingevuld en dat is dat de gemeente zich afzijdig houdt en durft los te laten. Natuurlijk bestaat er in geval van calamiteiten altijd de mogelijkheid om in te grijpen.

Waarover gaat dat zelfbestuur dan? Dat heeft betrekking op zaken die de betreffende burgers rechtstreeks aangaan en die voor hen ook te overzien en te behappen zijn. Ze liggen in het domein van de leefbaarheid.

Doe-democratie

Doe-democratie ligt in het verlengde van zelfbestuur, maar is meer projectmatig, terwijl zelfbestuur een structureel karakter heeft.

In een nota van het kabinet uit 2013 staat het als volgt verwoord: *Wat mensen in eigen kring tot stand brengen om maatschappelijke kwesties op te lossen, hoeft niet via de omweg van een volksvertegenwoordiging te geschieden. Dit noemen we de doe-democratie. Doe democratie is een vorm van meebeslissen door simpelweg te doen. Door concrete zaken in het publieke domein zelf (als burgers en bedrijven) of samen met de publieke instanties op te pakken.*⁸

Met andere woorden, burgers slaan de handen ineen om een probleem aan te pakken zonder tussenkomst van de overheid. Dat zal niet altijd lukken, omdat vergunningen nodig zijn of een financiële bijdrage van de gemeente.

Samen beslissen

Dit is een vreemde optie, omdat het onmogelijk is om zowel burgers als gemeenteraden tegelijkertijd het recht te geven om een besluit te nemen. Er is wel een experiment geweest van de Coöperatieve Wijkraad in het Groningse Oosterparkwijk, waarin elf wijkbewoners en zes gemeenteraadsleden samen beslissingen namen. De raadsleden zitten in een eigenaardige dubbelrol. Het staat op gespannen voet met artikel 129, zesde lid, van de Grondwet dat bepaalt dat een raadslid zonder last stemt. Het initiatief is in 2020 gestopt.

Tot slot

Ik heb via het participatiekwadrant de verschillende posities benoemd en beschreven. Ik heb geen oordelen geveld over de (on)wenselijkheden van de verschillende mogelijkheden. Ik doe dat wel in de onlinetraining burgerparticipatie. Daar ga ik verder in op de materie en geef ik handvatten wanneer welke vorm van burgerparticipatie kan worden ingezet en hoe dat in de praktijk kan worden uitgerold.

Belangrijke onderwerpen in dit verband zijn de verhouding tot de representatie democratie enerzijds en verantwoordelijkheids- en bevoegdheidsverdeling anderzijds.

Voor meer informatie zie: <https://www.samenwereld.nl/training-burgerparticipatie/>

⁸ Ministerie van BZK (2013). *De Doe-democratie. Kabinetsnota ter stimulering van een vitale samenleving*, p. 12.